

מארץ
ישראל למגרב
ובחזרה לארץ התנ"ך;
מסע בעקבות שורשי
משפחת שלוש
אביתר (תרי) שלוש

ראשית דבר

לפני שלוש שנים היה הדבר. בפסח של שנת 2007, יצאתי עם רעייתי ושני בניי לטיול בגליל הצפוני. שכרנו צימר בחצור הגלילית, ובמשך כמה ימים סיירו בניחותא בגליל וברמת הגולן. באחד הבקרים עלינו במעלה הגבעה של ראש פינה, ונכנסו למבנה הישן, הידוע בשמו 'בית הפקידות', שבו מצוי מחיאון הראשונים. עוד מילדות הייתה לי חיבה יתרה להיסטוריה, והעדפתי הקולנועית הייתה שמורה לסרטים שמשחזרים אירועים מן העבר.

כמי שמזמין במסעדה את המנה החביבה עליו, ציפיתי שגם ביקור זה יהיה עבורי עוד מנה טעימה של 'מזון רוחני', המתלווה למסע מעניין במנהרת הזמן.

ברם, בעת שנכנסתי לחדר שהוקדש ליגאל אלון,¹ קידמה אותי כתובת על הקיר, שמשכה את תשומת לבי, באופן חריג. קראתי בה חזור וקרוא, והרגשתי שהיא אינה מרפה ממני. הייתה זו ציטטה מדבריו: "עם שלא מכיר את עברו – אין לו עתיד". תהיתי - מה המשמעות שיש לדברים אלו מבחינתי, כאחד מהעם הזה? איזה לקח אני אמור להפנים מתובנה זו? האם יש כאן משימה אישית, או משימה לאומית, שלא נתתי עליה את הדעת? או שמא יש בדברים אלו מסר מכוון, מעין הגדרת ייעוד חדש?

החלטתי לעשות מעשה ולצאת למסע לחקר עברי. רבדים רבים יש למושג 'עבר': יש עבר אישי, עבר משפחתי, עבר חברתי ועבר לאומי. כל אחד מתחומים אלו הוא בבחינת עולם ומלואו. מכיוון שאת עצמי אני מכיר די טוב, החלטתי להתמקד תחילה בחקר העבר המשפחתי. כשבועיים אחר כך, עליתי לביודעם והורדתי שלוש קופסאות גדושות במסמכים וצילומים על תולדות המשפחה, שאספתי לאורך השנים. פשפשתי, והפכתי, וקראתי, וככל שהעמקתי בחומרים יותר ויותר כך גברה סקרנותי. הגעתי להכרת מהותה של דרכי החדשה - אערוך מסע במנהרת הזמן לגלות את שורשי משפחתי ואת מקור שמה. יצאתי לדרך!

נווה צדק: בית כנסת שלוש ברחוב אהרן שלוש

למסע יוצאים מהבית. עבורי, הבית ב'ה' הידועה הוא ביתו של סבי־סבי, אהרן שלוש ז"ל. ביתו גדול המידות, שהוקם בשכונת נווה צדק בשנת 1892, ניצב עד היום ברחוב הנושא את שמו - רחוב אהרן שלוש מס' 32. אהרן שלוש היה מנכבדי הקהילה היהודית של יפו. בילדותו הוכשר להיות צורף, ולימים נעשה חלפן ובנקאי, אשר השקיע מהונו ברכישת אדמות מחוץ יפו. על אדמותיו נבנתה בשנת 1887 השכונה נווה צדק, שהוא היה בין מייסדיה. את המגרשים לחברי האגודה מכר במחיר סמלי - כדי לעודד אותם להקים את ביתם בשכונה יהודית, מחוץ לחומות העיר יפו.

אהרן שלוש היה יהודי ירא שמים, ובצמוד לביתו, הקים בית כנסת משפחתי. אף על פי שהשתתפתי בעבר בכמה אירועים משפחתיים שהתקיימו במקום, מעולם לא הזדמן לי להתפלל בו תפילה של ממש. השנה, בשבת של חול המועד פסח, י"ט בניסן, מלאו 90 שנה לפטירתו של אהרן שלוש, וקול פנימי חזק דחף אותי לבקר בבית הכנסת, כדי לשאת תפילה לזכרו. סרתי לבית הכנסת מבעוד יום, ביום שישי של חול המועד פסח, כדי לברר את זמני התפילה ולתהות על טיבם של המתפללים במקום ומנהגי תפילתם. צעדתי ברחובותיה של נווה צדק ודרך רחבת מרכז סוזאן דלאל לעבר רחוב אמזלג, שם נמצאת כיום הכניסה לבית הכנסת.² כשהתקרבותי, כבר הייתה השעה קרוב לתשע בבוקר. יכולתי לשמוע את תפילת השחרית בוקעת מבעד לחלונות הפתוחים של בית הכנסת. נכנסתי לרחבה והתמקמתי בפתח הדלת של בית הכנסת עצמו, כשגבי לבית אהרן שלוש. עמדתי

1 יגאל אלון (1918-1980) היה מפקד הפלמ"ח, מראשי תנועת העבודה, חבר כנסת וראש הממשלה בפועל (לתקופה קצרה), סגן ראש הממשלה, שר הקליטה, שר החינוך והתרבות ושר החוץ בממשלות ישראל.

2 בעבר, הייתה הכניסה לבית הכנסת ישירות מחצר בית אהרן שלוש. אבי סיפר לי מזיכרונותיו על ימי חול ומועד, עת הייתה החצר שוקקת במתפללים ישובים על ספסלים מתחת ליריעות ברנט מצלות, שנמתחו בין עצי האייליפטוס התמירים. לאחר שהמשפחה מכרה את הבית (בשנת 2002), הוקם קיר הפרדה החוצץ בין בית הכנסת לבין חצר הבית, והגישה לבית הכנסת מתאפשרת כיום רק מרחוב אמזלג.

שם זמן מה, מקשיב, מהסס, חוכך בדעתו. הייתי כאדם הנמצא על שפת הבריכה, רוצה לטבול במימיה, אך נרתע מהמגע הצפוי של הגוף עם המים הצוננים.

לאחר זמן מה סימן לי אחד המתפללים שעמד ליד התיבה להיכנס פנימה ולישב עמם. מאחר שלא הייתי מצויד בטלית, אותתי לו בתנועה של היד, מכתף שמאל לכתף ימין, שלא אוכל להיכנס מבלי להתעטף. הוא הוציא טלית מהארון שבתחתית התיבה והגישה לי. התעטפתי, נכנסתי לתוך בית הכנסת, והתיישבתי בכיסא פנוי בצד ימין וממול לארון הקודש.

סקרתי את סביבתי. ארון הקודש עשוי מתיבת עץ גדולה, בסגנון מיושן. לאורך כל הקירות עמדו כונניות עמוסות בספרי קודש. פה ושם נראו לוחות זיכרון ונרות לעילוי נשמת נפטרים שונים. בצד הימני, ניצבה שִׁבְכָה עשויה פיתוחים בעץ, המסתירה את עזרת הנשים, מאפשרת להן לצפות במתפללים דרך הפתחים שבה, אבל מסתירה אותן מהם. מעל דלתות המעבר לעֲזָרָה, מהקיר המערבי של בית הכנסת, ניבטה בי תמונתו של אהרן שלוש ז"ל. תמונה זהה לזו שתלויה בביתי. הוא כאן, הוא איתי, אינני לבד.

כשהגיע השעה להוציא את ספרי התורה סבב הרב סביב התיבה והחל למכור את העליות. פעם ח"י, פעמיים ח"י, שלוש פעמים ח"י - הסכומים היו צנועים לעומת אלו שאני מכיר מבית הכנסת ברעות, ביום הכיפורים. קניתי את מצוות העלייה השלישית, וגם את זו של הוצאת ספר התורה השני. זהו הספר שהקדיש אהרן לזכר אחיו יוסף בן שלוש ז"ל, אותו "חמד בחורים" שנפטר בשנת ישיש"ו (היא שנת תרכ"ה - 1865). הספר, הנתון בתוך תיבה עשויה עץ צבוע בצבע חום-אדום, שונה מאוד במראהו מספרים אחרים שראיתי בעבר, שעל פי רוב מעוטרים בכד קטיפה ופיתוחי כסף. בליווי שירת המתפללים נשאתי את הספר לעבר התיבה, ולאחר שהרמתי אותו מעלה, בעודי מסתובב פעמיים סביב עצמי, הנחתי אותו על התיבה.

חיכיתי בדריכות לתורי לעלות לתורה. כשזה הגיע, התקרבתי לתיבה, והבטתי בחטף בכתובת ההקדשה שבחלקה העליון של תיבת הספר. מימין שמו של התורם - אהרן שלוש. משמאל - שמו של אחיו, שלזכרו תרם את הספר, יוסף בן שלוש.³ אחזתי בגווילים שנעטפו בטלית קטנה, עליה הייתה כתובה ברכת העולה וקראתי את הברכה בקול גדול, כשהקהל עונה אחרי. משסיימתי, הסיר הרב את טלית הברכה, והחל לסובב את הגווילים למקום הנכון בפרשה. צבעו של הקלף היה חום כהה, ומראהו - כולו עתיקות. הפסוקים נקראים, אחד אחד. מבטי עבר ממילה למילה, וחשתי תחושת התעלות עצומה: מבטו של אהרן שלוש השגיח עלי מימין, שמו הכתוב על תיבת הספר, כאילו סוכך מעל ראשי, לפני, ואני קורא את אותן אותיות קודש, שהוא קרא בחייו. בסיום הקריאה אמרתי ברכה לעילוי נשמתו. חשתי התחברות גדולה לשורשי. אני עוסק באינטנסיביות בגנאולוגיה המשפחתית זה למעלה משלוש שנים. עד עתה הייתי שקוע כולי בצד החומרי-גשמי של ההיסטוריה

ספר התורה המשפחתי בבית כנסת שלוש בנווה צדק

3 יוסף בן שלוש נפטר כשהיה בן 18 שנה לערך, או כפי שנרשם על מצבת קברו בבית העלמין עג'מי - "בעת חופתו". סיפור חייו ומותו הם בגדר תעלומה משפחתית, עליה כתבתי בהרחבה במאמר: "תעלומת שני יוסף שלוש".

שם התורם - אהרן שלוש

...לזכר אחיו, "חמד בחורים", יוסף בן שלוש

המשפחתית - תעודות, מסמכים, תאריכים, עובדות, צילומים. עתה התחברתי לצד הרוחני של שורשי - הווייתו היהודית של אהרן שלוש, אמונתו, תפילתו. הרגשתי שהשלמתי משהו שהיה חסר.

תל אביב — על חוף הים, פארק צ'ארלס קלור

צעדתי מנווה צדק מערבה לחוף הים, והתמקמתי על גבעה קטנה בפארק צ'ארלס קלור, בין מתקני השעשועים לילדים ומוזיאון האצ"ל. משם יכולתי להתרשם מקו החוף של יפו, המתעקל מערבה ומבליט את המבנה הטופוגרפי של העיר - סלע מורם החודר את קו הגלים. בסמוך לנקודה זו צייר הסקוטי דייויד רוברטס⁴ את נוף העיר יפו בשנת 1839. אני מביט בתמונה, ומדמיין לעצמי את המראה הדומה שנגלה לעיניו של אברהם שלוש, אביו של סבי־סבי, הראש והראשון מקרב משפחתנו שעלה לארץ ישראל, בזמן שהגיע ליפו עם בני משפחתו, כמה שנים לאחר עלייתם, בתחילת שנות הארבעים של המאה הי"ט.

4 הצייר הסקוטי David Roberts ערך בשנים 1838-1839 מסע בסניו, עבר הירדן וארץ ישראל, במהלכו צייר כ־240 רישומים. יצירתו מהווה עדות ויזואלית ראשונה במעלה על נופיה של ארץ ישראל במאה הי"ט.

דויד רוברטס, מבט על יפו מצפון, 1839

התאריכים המדויקים של עליית המשפחה לארץ ישראל והשתקעותה ביפו אינם ידועים לנו. המסורת המקובלת במשפחתנו (בחזקת 'המיתוס המשפחתי') היא ששנת העלייה הייתה 1839, ולאחר נדידה של כשנתיים בארץ ישראל, השתקעה המשפחה ביפו. ברם, מחקר שבוצע בשנים האחרונות,⁵ והתבסס על מידע ממפקדי מונטיפיורי, מצביע על כך ששנת העלייה הייתה כנראה מאוחרת יותר - 1842. במפקד הראשון שערך מונטיפיורי ביפו,⁶ בשנת תקצ"ט (1839), לא התפקדו בני המשפחה, וסביר להניח שטרם

הגיעו ליפו באותה עת. במפקד השני שנערך בשנת תר"ט (1849), כבר מופיעים שמותיהם של אברהם שלוש, רעייתו, שמחה, ושני בניהם, אהרן ויוסף. זוהי התעודה הקדומה ביותר שיש בידינו על נוכחותה של המשפחה בארץ ישראל.⁷ ממפקד מונטיפיורי של שנת תרט"ו (1855) נוסף לנו מידע גאולוגי חשוב: ראשית הוא מעיד על כך שאברהם כבר נפטר, מאחר ששמה של רעייתו שמחה, בת 38, מופיע בלוח האלמנות. שנית, מצוינים שמות ילדיו ועיסוקיהם: הבן הגדול הוא אהרן, בן ט"ו שנים (= יליד 1840) ועיסוקו - צורף, ואילו הבן הצעיר, שמו יוסף, בן יו"ד שנים (= יליד 1845) עיסוקו - לומד בתשב"ר. מקום הלידה של שמחה והילדים - פאס שבמרקו, ושנת העלייה תר"ב (1842).⁸

יפו — בית הקברות היהודי הישן בשכונת עג'מי

ידעתי כי מקום קבורתו של אברהם שלוש הוא בבית העלמין היהודי העתיק בשכונת עג'מי ביפו, אך מעולם לא ביקרתי במקום. היה ברור לי שזו צריכה להיות אחת התחנות במסע. סרתי למשרדי החברה קדישא בתל אביב, שם הצטיידתי במפתח הדרוש, ומשם המשכתי בלוויית רעייתי ואחיני ליפו. נסענו לאורכו של רחוב יפת ממנו פנינו ימינה לרחוב רבי יהודה הלוי מרגוזה.⁹ בתחילת הרחוב, היורד לעבר נמל העיר, בצדו הימני של הכביש, מצאנו את השער הנעול של בית העלמין.¹⁰

5 ראה מאמרו של אור אלכסנדרוביץ, "מסע בעקבות אתמול נשכח".

6 יהודים היו ביפו מאז ומתמיד, אבל בהפסקות. בשנת 1799 נכבשה העיר על ידי צבא נפוליון, והעיר חרבה. ראשוני היהודים החלו לשוב אליה בשנות ה-20 של המאה ה"ט. יוצא איפה שהמפקד הראשון של מונטיפיורי ביפו נערך כ-20 שנה לאחר חידוש הישוב היהודי בעיר. במפקד זה התפקדו ביפו 122 יהודים.

7 ראוי להזכיר שאין זה המופע הקדום ביותר של השם "שלוש" במפקדי מונטיפיורי. במפקד שנערך באלכסנדריה בשנת 1840 מופיע השם מזל, בת אברהם שלוש, נערה בת 17. בתר"ט (1849) נערך גם מפקד בצפת, ובו התפקדה חנה, אלמנת דוד שלוש.

8 יש להתייחס לנתונים המופיעים במפקדי מונטיפיורי בהירות. המחקר מלמד על תופעות עיוות שונות בתהליך המפקד: היו כאלו שלא התפקדו, הייתה נטייה לעגל את גילאי הילדים. כמו כן, ייתכנו טעויות שנובעות מהתהליך עצמו. לדוגמה - איך מוצגת שאלת ארץ המוצא, ומי משיב עליה? עם זאת, במפקדים יש מידע היסטורי רב חשיבות, בכל הקשור לקהילות היהודיות בארץ ישראל במאה ה"ט. ראה במאמר של מיכל בן יעקב, "מפקדי מונטיפיורי".

9 רבה הראשון של קהילת יהודי יפו המתחדשת. הגיע לעיר בסביבות שנת 1825.

10 בשנים הראשונות להתחדשות הישוב היהודי ביפו, היו יהודי העיר, שרובם המכריע היו בני העדה הספרדית, מטלטלים את מתייהם לקבורה בירושלים. בשנת 1834 רכשה הקהילה שטח אדמה, שנמצא מחוץ לחומת העיר העתיקה, כדי שישמש בית קברות לקהילה. הקבר הקדום ביותר הנמצא במקום הוא משנת 1840.

פתחתי את השער, ונכנסו פנימה. בשטח בית העלמין נותרו כ־850 מצבות, אך לא היה לי מושג היכן מצוי הקבר שאותו אני מחפש. לאחר כחצי שעה של חיפושים מצאנו, על גבי תלולית במרכז בית הקברות, את קברו של אברהם בן שלוש, ובסמוך לו את קבר רעייתו שמחה, בנו יוסף ונכדתו לונה. המצבה על קברו של אברהם הייתה מאבן מקומית, ולא משיש, ונשאה כתובת מסותתת, שלא ביד אומן, בזו הלשון:

זמ"ק [זה מקום קבורת]

היקר והנכבד כ"ר [כבוד רבנו]

שנלב"ע [שנלקח לבית עולמו = נפטר] במבחר

ימו אברהם בן

שלוש ה' סיון ש' [שנת]

תרי"ח תנצב"ה

למעשה מאז ימי סבי־סבי, אהרן שלוש, בנו של אברהם, שם משפחתנו הוא 'שלוש' בלבד. שני מופעים בלבד של השם 'בן שלוש' מוכרים לנו בהיסטוריה המשפחתית: על מצבת קברו של אברהם שלוש, ועל הקדשת ספר התורה שבבית הכנסת המשפחתי, שם נרשם שם בנו 'יוסף בן שלוש'.

למעשה, היה זה המפגש השלישי שלי עם שם המשפחה בצורה שהייתה מקובלת בצפון אפריקה: 'בן שלוש'. כשהייתי פרח טייס צעיר בבסיס חיל האוויר בחצרים, נכנסתי באחד מימי החורף של סוף שנת 1974 למספרת הבסיס, והופתעתי לגלות שאחד הספרים, תושב באר שבע, נשא את שם המשפחה 'בן שלוש'. לא היה לי מושג אז אם יש איזשהו קשר בין 'שלוש' ל'בן שלוש'. הוא מוצאו ממרוקו, ואילו מוצא משפחתי, כפי שלמדתי מסיפורי המשפחה, הוא מאלג'יריה. רשמתי לעצמי את הדבר כקוריוז, ושלחתי אותו לתרדמה ארוכה בפינה נידחת של הזיכרון.

כשהתחלתי לחקור בנושא גיליתי שבין יוצאי מרוקו שהגיעו לארץ קיימים כאלו ששינו שמם מ'בן שלוש' ל'שלוש', אבל גם מקרים הפוכים. הבנתי שבכל הקשור לחקר שורשי המשפחה, יהיה עלי לחקור גם כאלו ששמם עד היום הוא 'בן שלוש'.¹¹

11 מפי כמה אנשים יוצאי מרוקו, ששם משפחתם 'שלוש', שמעתי שלתוספת 'בן', שהייתה נהוגה בקרב יהודי צפון אפריקה, הייתה משמעות של חיזוק כבוד של שייכות (בדומה למשמעות הגלומה בתוספת de, בשמות בני אצולה בצרפת). חיזוק לעובדה זו אפשר למצוא בהקדשת ספר התורה המשפחתי: שם משפחתו של התורם, אהרן, מופיע כ'שלוש' בלבד, בעוד ששמו של אחיו, לזכרו נתרם הספר, מופיע כ'בן שלוש'.

על פי המסורת המשפחתית המקובלת, שהועברה מדור לדור, הגיעו אברהם שלוש ומשפחתו לארץ ישראל בסביבות שנת 1839, בספינת מפרשים שהגיעה למפרץ חיפה. משם נדדה המשפחה לשכם, אחר כך לירושלים ובסוף השתקעה ביפו.¹² על העלייה לארץ ישראל, והאירוע הטראגי שהיה לחלק בלתי נפרד ממנה, כתב יוסף אליהו שלוש, אבי-סבי, בספרו האוטוביוגרפי:¹³

...בשנת 1870 נולדתי ביפו העתיקה להורי המנוח רבי אהרן שלוש יליד אוראן במדינת אלג'יר ושרה לבית ברוך מצליח, ילידת בגדד [...] זקנתי אס'אבי שאהבתני מאוד, נפשה נקשרה בי ודבקה בכל עוז אהבתה ובלילות ישנתי בחיקה, משום שנקראתי "יוסף אליהו" על שם שני בניה שטבעו בים חיפה, בעלותם עמם לארץ-ישראל ממרוקו, שאחד מהם נקרא "יוסף" והשני "אליהו", לא תוכל להפרד ממני.

כמה שנים מאוחר יותר, הביא משה דוד גאון¹⁴ גרסה נוספת של הסיפור, מפורטת הרבה יותר:¹⁵

אביו ר' אהרן יליד אוראן שבאלג'יר בשנת תקפ"ט (1829), עלה לאה"ק בשנת ת"ר (1840) בלוויית בני משפחתו. סדר נסיעתם היה באנית מפרש מצפון אפריקא לחיפה. בהיותם בלב ים בקרבת החוף התלקחה סערה עזה, ואניתם הנטרדת נקלעה וטולטלה בין המשברים הסואנים באין הרף במשך ל' יום. בשוך הים מועפו הורדו בסירות אל היבשה, ואחת מהן התהפכה על פניה, וי"ח הנוסעים בה צללו לתהומות. ביניהם נטבעו שני האחים יוסף ואליהו שלוש בני ר' אברהם שלוש. לבל ישכח זכרם נקרא בנו השני של ר' אהרן על שמו, הוא יוסף אליהו שלוש ז"ל.

סיפור העלייה והאירוע הטראומתי של טביעת יוסף ואליהו עובר במשפחתי מדור לדור. שמעתי אותו לראשונה עוד בשנות השישים, כשהייתי תלמיד בבית ספר יסודי. הסיפור קיבל חיזוק חזותי באמצעות תמונה שאומצה על ידי בן המשפחה, ושהעתקה היה תלוי ברבים מבתי בני המשפחה. בתמונה, שצייר רוברטס ב-1839, כשהגיע לצפון ארץ ישראל, אפשר לראות את חיפה וראש הכרמל, כשעל החוף מוטלת ספינה טרופה.¹⁶ התמונה, שתלתה בבית הוריי עברה לרשותי, והיא תלויה היום בפינת המשפחה בביתי שברעות. החלטתי לנסות את מזלי ולחפש אחר עדויות בנוגע למותם של יוסף ואליהו, בחיפה עצמה, במטרה לקבל דאזות גבוהה יותר לגבי תאריך עליית המשפחה לארץ ישראל.

12 אברהם שלוש היה "סוחר טובהק וקובע עתים לתורה". חיפה, שהייתה באותה עת אך כפר קטן, לא הייתה מקום מתאים לפיתוח מסחרו, ולאחר כשנה החליט להעתיק את מגוריו המשפחה לירושלים. בדרך, התעכבו בשכם כחצי שנה, בשל מגיפה אשר הביאה לסגירת שערי העיר. גם בירושלים, שתושביה התקיימו באותה עת על כספי החלוקה, לא מצא את מבוקשו, ולאחר כחצי שנה עברה המשפחה ליפו, והשתקעה שם. "מפאת חסידותו היתרה יסד ישיבה בביתו, וירכו בה את כל יודעי התורה אשר בעיר הנדחת, כדי ללמוד עמום. בו כונן קבע על ידה גם בית נכסת מיוחד, הואיל ושרם התקיים בית תפילה בסביבה". ראה משה דוד גאון, יהודי המזרח בארץ ישראל, עמ' 670.

13 יוסף אליהו שלוש, פרשת חיי, עמ' 24.

14 משה דוד גאון (1889-1958) היה היסטוריון, חוקר יהדות המזרח, ביבליוגרף, איש חינוך, עיתונאי ומשורר. גאון הוא אביהם של איש העסקים בני גאון והזמר יהורם גאון. פרסם מחקרים רבים על יהדות ספרד, המפורסם בהם הוא ספרו, יהודי המזרח בארץ ישראל.

15 משה דוד גאון, בספר זיכרון במלאת שנה לפטירת יוסף אליהו שלוש, 1935. את המידע קיבל מיוסף אליהו שלוש במסגרת חליפת מכתבים שהתנהלה ביניהם בשנת 1928, אשר העתיקם ממנה מצויים באוסף המשפחה בארכיון הצינוני. גאון פרסם את הסיפור בשנית, בתוספת ציון גילאי הילדים, בשנת 1937, בספרו, יהודי המזרח בארץ ישראל.

16 כל שנות ילדותי, ואף מעבר לכך, חייתי בידיעה כי ספינה זו היא הספינה שבה טבעו יוסף ואליהו. אם נכון המידע במפקדי מונטיפיורי, ושנת העלייה היא אכן 1842, לא יכולה הספינה להיות קשורה לסיפור הטביעה של שני האחים, מאחר וצוירה בשנת 1839. לסתירה זו, בין המיתולוגיה המשפחתית והמחקר של השנים האחרונות, התייחסתי בפירוט בהרצאתי "מיתולוגיה משפחתית במבחן המחקר והזמן".

דויד רוברטס, חיפה וראש הכרמל, 1839

חיפה – בית העלמין הישן ברחוב יפו

נסעתי עם אחייני תומר לחיפה, לסרוק את בית העלמין הישן שבמקום. הסיכוי למצוא את מצבותיהם של יוסף ואליהו, בניו של אברהם שלוש, היה קלוש ביותר. חיפה הייתה כפר קטן בשנת 1840, ולא בטוח שאפשר היה להציב על קבריהם של הילדים שטבעו מצבות מסודרות, גם אם היה רצון וממון לעשות זאת.

עברנו בין המצבות, סרקנו את בית הקברות לאורכו ורוחבו, אך לא מצאנו דבר. המצבה הקדומה ביותר בבית העלמין הייתה מ־1860, כ־20 שנה לאחר אירוע הטביעה. ליד החומה המערבית היה שלט שהצביע על כך שבשלב מסוים בוצעה קבורה מחדש, בקבר משותף, של נפטרים שקבריהם נהרסו. הייתכן ששרידים מקבריהם של יוסף ואליהו נאספו למקום זה? לעולם לא נדע זאת.

הגעתי למסקנה כי הסיכוי למצוא מידע נוסף בתחומי ישראל נמוך ביותר. היה עלי לשנות כיוון - לחזור לארץ המוצא, ולהמשיך את החיפוש שם.

אולם מהי ארץ המוצא? חדי העין בקרב הקוראים יבחינו בנקל בקושי המצוי בציטוט מפרשת חיי. מחד גיסא, מצוין שאהרן הוא יליד אוראן שבאלג'יריה.¹⁷ מאידך גיסא, רשום שהמשפחה הגיעה

17 חיווק נוסף לכך אנו מוצאים בטופס רישום בני החסות האלג'יראים שמולא בקונסוליה הצרפתית ביפו ב־30 בספטמבר 1888. במסמך זה נרשם כי אהרן שלוש נולד באוראן אשר באלג'יריה ב־19 במאי 1840.

ממרוקו. האם ייתכן ששתי עובדות אלו נכונות ברו־זמנית, או אולי אחת מהן בטעות יסודה? מאמרו של אור אלכסנדרוביץ¹⁸, יצר פולמוס גדול במשפחתנו. טענתו הייתה כי מקור המשפחה במרוקו ולא באלג'יריה. אחד הטיעונים שהביא לחיזוק התיאוריה שלו היה שעד היום לא ידוע על משפחות שלוש שחיו באלג'יריה. הערעור העמוק כל כך, על אחת מאבני היסוד של המסורת המשפחתית, מיתוס העלייה ומוצא המשפחה, ערער את שלוותי. הרגשתי שאינני יכול לעבור על כך לסדר היום. נדחפתי לחפש את האמת, והחלטתי לחפש עובדות חדשות בצפון אפריקה של המאה הי"ט.

הפלגה בים התיכון, בחזרה לאלג'יריה

קרוב משפחה רחוק, גאולוג בזכות עצמו, יעץ לי להתחיל את המחקר הגנאלוגי, בנקודה האחרונה שיש לגביה ודאות. העובדה שהמשפחה הגיעה מאוראן הייתה בעבורי עובדה שאינה שנויה במחלוקת. איך ומתי הגיעה לשם - זה כבר סיפור אחר. עלה בדעתי שאם אבדוק את קווי הספנות ונתיבי השייט היוצאים מאוראן, אולי אצליח לחשוף מידע של רשימות נוסעים, ובכך יתאפשר לקבוע את תאריך העלייה המדויק.

בראשית שנות הארבעים של המאה הי"ט תנועת הספנות בים התיכון עדיין התבצעה רובה ככולה בספינות מפרש, שהפליגו מנמל לנמל.¹⁹ העלייה של יהודי צפון אפריקה לארץ ישראל בתקופה זו יצאה משני נמלים עיקריים בחוף הצפוני של אלג'יריה - אלג'יר ואוראן, עם תחנות ביניים לאורך הדרך בליבורנו (שבאיטליה), במלטה או באלכסנדריה.²⁰ מהר מאד הגעתי למסקנה שהחיפוש אחר רשימות נוסעים חסר סיכוי, מאחר שאלו התחילו להופיע בצורה מסודרת רק בתקופה מאוחרת יותר, שבה התמסדו קווי ספנות סדירים של אוניות קיטור.²¹ עם זאת, נותרתי סקרן מה היה מראה הספינה ששימשה את בני המשפחה בעלייתם לארץ ישראל.

החיפוש אחר מידע על הספינות שהיו בשימוש באותה התקופה, זימן לי תגלית מדהימה ומרגשת כאחת: העתק של ציור מעשה ידיו של הצייר הסקוטי וויליאם ווילד (William Wyld) אשר הנציח במכחולו את מראה נמל אלג'יר בשנת 1840, בזמן התארגנות של יהודים לעלייה לארץ ישראל. אפשר לראות בו באופן חלקי את ספינות המפרש ששימשו את העולים.

כשהגדלתי חלקים שונים של התמונה בכדי לחפש פרטים קטנים, נדהמתי לראות את עוצמת הרגשות בהבעותיהם של בני המשפחה שנותרו מאחור, בעת פרידתם מיקיריהם שאותם אולי לא יראו יותר. ליד הסירה שבחרטומה ישבו שני קשישים עטויי חליפות סערה, ניצבה נערה השופכת מים מכד, מעשה סגולה להשקטת הים בעת המסע הצפוי.²² לידה דמות איש צעיר, כבן 30-35, הנפרד מאחות צעירה ונושא מבטו קדימה, לעבר עתיד שונה בתכלית. התמונה צוירה באותה

18 אור אלכסנדרוביץ, "מסע בעקבות אתמול נשכח".

19 המונח Passport מקורו בצורך בהשגת היתרי מעבר בין נמלים.

20 בדיקה שערכתי בעיתונות הצרפתית שהתפרסמה באלג'יריה בשלהי שנות השלושים ותחילת שנות הארבעים, הראתה שרוב יעדי הנסיעה של ספינות שעזבו את נמלי אלג'יריה היו נמלים באגן המערבי של הים התיכון.

21 ספינות הקיטור הראשונות שהגיעו לנמל יפו בראשית שנות הארבעים של המאה הי"ט היו ספינות מלחמה. משנת 1846 החלו להופיע אוניות נוסעים, אך לא בקווים סדירים. בשנת 1852 כבר פעל קו ספנות קבוע של חברה צרפתית לאומית Messagerie Nationale. ראה שמואל אביצור, נמל יפו, עמ' 28.

22 באפריל השנה נפגשתי עם Philip Schlouch, צאצא של אחת ממשפחות שלוש שמוצאן באלג'יריה (עליהן יסופר בהמשך). הוא סיפר לי כי מנהג זה השתרם לאורך השנים, וכי אמו ממשיכה עד עצם היום הזה לשפוך מים על מכוניתה, כל אימת שהוא יוצא לנסיעה ארוכה.

William Wyld, *Le grand départ, Alger, 1840*
 התמונה המקורית באוסף של Musée des Beaux-Arts de Lyon בצרפת.
 Lyon MBA/ Photo Alain Basset ©

תקופה שבה עזבה משפחתי את צפון אפריקה. אמנם לא מאותו נמל, אבל לא היה ספק בלבי שהמראה היה דומה. שיווייטי בדמיוני את האדם הצעיר שבתמונה כבן דמות של אברהם בן שלוש - קומתו זקופה ומבטו נחוש ודרך לקראת הבאות. אף אחת מהתמונות של גדולי הציירים, שראיתי במיטב המוזיאונים בבירות אירופה, לא ריגשה אותי כפי שריגשה אותי תמונה זו!

ישובים בסירה, נכונים לקראת גל וסער; שופכת מים על ים - לאות מזל; אחות נתלית על צוואר אחיה

בן אוחז ביד האב, מגע אחרון? בת סופקת כפיה בצער, ממאנת להיפרד

ידעוטיי בהיסטוריה של העמים די נרחבות, אבל על תולדות יהודי צפון אפריקה לא ידעתי דבר. נושא זה לא נכלל בתוכניות הלימודים של בתי הספר התיכון בתקופה שלמדתי בהם. הבנתי שעלי להשלים פרק זה בהיסטוריה של עמנו בכוחות עצמי. שלפתי את הספר 'קורות היהודים בצפון אפריקה', של נתן שוראקי,²³ שהיה מונח בספרייתי ללא קורא זה שנים רבות, וקראתי אותו בשקיקה. חשתי כמי שגילה עולם חדש לגמרי.

אלג'יריה, אוראן, המאה הי"ט

המסע במנהרת הזמן החזיר אותי לחופי אלג'יריה, לשנת 1830. בחודש יוני של שנה זו פלשו הצרפתים לאלג'יר, ובתהליך הדרגתי, שנמשך כמה שנים, כבשו את השטחים לחופי הים התיכון, בין אוראן וטלמסון, במערב, וקונסטנטין, במזרח.²⁴ הצרפתים סיפחו את השטח הכבוש למדינתם כמחוזות שמעבר לים, והשליטו במקום נוהלי שלטון מתקדמים, כשבמקביל פעלו להחדרת התרבות הצרפתית. כחלק מהניהול האזרחי, התחיל רישום מסודר של האירועים האזרחיים - לידות, פטירות, נישואין וכו'. העתקים של חלק גדול מהתעודות המקוריות שמורים עד היום בארכיון המושבות שמעבר לים הנמצא ב-Aix en Provence שבדרום צרפת. החלטתי לנסות לאתר בארכיון זה את תעודת הלידה של אהרן שלוש, ולמצוא עקבות לכך שהמשפחה אכן חייתה באלג'יריה, טרם עלייתה לארץ ישראל.

גלשתי באינטרנט לאתר האינדקס של הארכיון. עוד קודם לכן התוודעתי לעובדה שלשם המשפחה 'שלוש' היו קיימים תעתיקים שונים, כתוצאה מכך שהפקידים הצרפתיים רשמו את השמות באופנים שונים, כל אחד על פי הצליל שקלטו אזניו. כך יצא שהשם 'שלוש' בגרסתו הלוועזית קיבל צורות רבות: לא רק באופן שבו נרשם השם במשפחתי שלי, כלומר Chelouche, אלא גם Schlouch, Chlouch, Chlous, Chlouss, Schelouche, Schlouch, Slouch, Slous, Slouss, Slousse, Benslous.²⁵ נוספה לי תובנה נוספת - שבחפשי אחר שורשי משפחתי עלי להתייחס לכל סוגי התעתיקים שמצאתי!

כבר בגלישה הראשונה באינדקס מצאתי הוכחה חותכת לכך שבני משפחת 'שלוש' חיו באלג'יריה: מצאתי רישומים של לידה/נישואין/פטירה של בני משפחות 'שלוש' החל מ-1837! נתקלתי גם בקוריוז חביב: נישואין של בני זוג, הוא ממשפחת "שלוש", היא ממשפחת 'בן חיים', שנישאו 90 שנה בדיוק לפני נישואי לרעייתי רותי, שאף היא ממשפחת בן חיים. אבל איך אדע אם השלושים הללו שמצאתי הם אכן בני משפחתי? הדבר חייב מחקר מעמיק יותר.

לעזרתי נחלצה קרובת משפחה שלמדה באותה תקופה ב-Aix en Provence. היא שלחה לי את העתקי התעודות המקוריות של הרישום האזרחי של צאצאי משפחות שלוש באלג'יריה, שנמצאו בארכיון.²⁶ ואמנם, עיון בתעודות הביא לחשיפה של 102 רשומות של 63 צאצאים שונים של

23 נתן אנדריי שוראקי (1917-2007) היה מגדולי המשכילים שייצאו מקרב יהודי אלג'יריה. עורך דין ורב בהכשרתו, שלזכותו פרסומים רבים, כולל תרגום של התנ"ך והקוראן לצרפתית. היה יועצו של דוד בן גוריון למיזוג גלויות.

24 הכיבוש נמשך 132 שנה, עד לייסודה של אלג'יריה כמדינה עצמאית, בשנת 1962.

25 המחקר הדמוגרפי הראשון של שמות משפחה של יהודי צפון אפריקה, נזקף לזכותו של הרב מוריס איזנבט, רבה הראשי של יהדות אלג'יריה, אשר פרסם את מחקרו ב-1936. אחריו התפרסמו מחקרים של אברהם לארדו (1978), יוסף טולדנו (1998) ו'ז'אק טייב (2004).

26 מאז השתכללה הנגישות למידע, והטקסטים המקוריים זמינים דרך האינטרנט (ראה URL בביבליוגרפיה).

משפחות "שלוש", אשר שויכו לשישה תאים משפחתיים, בגדלים שונים.²⁷ במשפחה אחת שמקורה באוראן, מצאתי שמות זהים לאלו שבמשפחתי: אבי המשפחה היה אהרן שלוש, (נולד בין 1829-1832), בנו הראשון נקרא אברהם - שמות זהים לשמות שהיו נהוגים במשפחתי בארץ ישראל, באותה התקופה. מנהג היה בקרב יהודי צפון אפריקה לשמר את השמות הפרטיים מדור לדור: לכן הבכור היו קוראים בשם האב. כך קורה שבמקרים מסוימים נשתמר שמו של אדם פעמים אחדות, לא רק בשמו של נכדו הבכור, אלא גם בשמותיהם של נכדים נוספים, מבניו האחרים. הייתכן שאהרן שלוש זה שמצאתי, היה בן-דוד של אהרן שלוש, סבי-סבי?

אחת התעודות סיפקה מידע חדש, ולפיו הייתה נוכחות של בני משפחת שלוש באוראן כבר בסביבות שנת 1783.²⁸ את תעודת הלידה של אהרן שלוש, סבי-סבי, או מישהו מאחיו ואחיותיו לא מצאתי בארכיון. יחד עם זאת, השמות הפרטיים הזהים נתנו לי תחושה ש"הגעתי קרוב". היה יסוד סביר להניח שייתכן כי בני משפחת 'שלוש' זו שמצאתי, הם קרובי משפחה של אברהם בן שלוש, "שנשארו בגולה" בעת שהוא עלה לארץ ישראל. אבל לא הייתה לי הוכחה לכך. היה עלי להמשיך את החיפוש.

אלג'יריה, אוראן, בית הקברות היהודי

מאחר שהחיפוש אחר תעודת הלידה של אהרן שלוש לא העלה דבר, החלטתי לשנות כיוון, ולנסות למצוא מידע משלים במצבות קבורה של בני המשפחה באוראן. לאור העובדה שלישראל אין קשרים דיפלומטיים עם אלג'יריה, נמנע ממני לנסוע למקום בעצמי. הבנתי שעלי למצוא מתווך, ולפיכך ניסיתי ליצור קשר עם צרפתים מוסלמים ממוצא אלג'יראי, בתקווה שלמישהו מהם יש קרוב משפחה באלג'יריה, שיוכל לעזור.

באותה עת החלה לפרוח באינטרנט אפליקציית ה-Facebook, וקהל המשתמשים שלה גדל בהתמדה. באחת השיחות שלי עם ידידי, רוני סגולי, הוא העלה רעיון לנסות ליצור קשר באמצעות ה-Facebook, עם תושב אלג'יריה, שיאות לבצע את החיפוש בבית העלמין. הרעיון נראה לי דמיוני. רוני לקח על עצמו לאתר מישהו, ואף הצליח בכך.

כך נולד הקשר עם מוסלמי אלג'יראי בשם חאסן קסנטיני, תושב העיירה Saida הנמצאת 160 ק"מ דרומית לאוראן. חאסן התגלה כאדם פתוח, שוחר שלום ואיכות הסביבה, ונרתם למשימה בהתלהבות רבה. תחילה ערך, ביחד עם ילדיו, 'סיור ניסיון' בבית הקברות היהודי המקומי, ושלח תמונות של מצבות שצילם שם. לאחר מספר חודשים הוא נסע לאוראן, וערך סריקות בבית הקברות היהודי המקומי. בסיוע שומר בית הקברות, איתר שתי מצבות של צאצאים בני משפחת 'שלוש': האחת של גבר, יצחק שלוש (1866-1936), והשנייה של אישה, אמילי אוליאל לבית שלוש (1913-1953). באופן מוזר, לא היה כל מידע על אנשים אלו ברשומות שנתגלו בארכיון. הדבר הוכיח את העובדה הידועה, שמאגר המידע של הארכיון אינו שלם, ושייתכן שהיו באוראן עוד בני משפחה, שטרם אותרו.

27 סיכום המחקר פורסם במאמרי "חיפוש אחרי שורשי משפחת שלוש באלג'יריה מסוף המאה השמונה עשרה ועד המאה העשרים".

28 מחושב מתעודת הפטירה של יעקב שלוש, אשר נפטר ב-27 באוקטובר 1853, בגיל 70. בתעודה רשום שהוא יליד אוראן.

אלג'יריה, סידי-בל-עבאס

אחת המשפחות שמופּו במחקר הייתה משפּחת שלוש (Schlouch) שהתיישבה בעיירה סידי-בל-עבאס, כ־70 ק"מ דרומית לאוראן. צאצאיה של משפּחה זו עברו לרבאט במרוקו בשנות השלושים של המאה העשרים ויותר מאוחר עברו לצרפת ולמקומות אחרים בעולם. באמצעות מידע משלים שמצאתי באינטרנט, גדל העץ של משפּחה זו, שהיה בידי, מ־24 אנשים, שאת עקבותיהם מצאתי בתעודות הארכיון, ללמעלה מ־400 צאצאים. עם כמה מהם, נפגשתי בארץ ובחוו"ל. בדיקת Y-DNA שביצעתי עם אחד מהם הוכיחה שאכן יש לנו אב קדמון משותף.²⁹

באחד מהביקורים שלי בפאריס, הזמנתי לארוחת ערב שבת בביתו של צאצא אחר ממשפּחה זו. בתום הארוחה, הוא הציג בפני את תיק התפילין של סבו, יונה שלוש (1895-1966). התיק, משנת 1908, היה מעשה רקמה בחוט זהב, שכמוהו לא ראיתי מעולם. הייתה זו תגלית יפיפיה של יודאיקה משפּחתית, בת כ־100 שנה, מארץ המוצא!

נרו = נטריה רחמנא ופרקיה [השם ישמור עליו ויושיעו]

הבחור הנחמד יצחק בר יונה שלוש (נולד ב־1895)

²⁹ בדיקת Y-DNA מאפשרת לקבוע אם לשני גברים, בשתי שרשראות גנטיות העוברות מאב לבן, יש אב קדמון משותף. על פי רוב, כל גבר ששם משפּחתו שלוש הוא מועמד מתאים לביצוע הבדיקה. בבדיקה זו, הייתה זהות בכל 67 הפרמטרים הגנטיים שנבדקו. עם זאת מחקר זה נמצא בראשיתו, ולכן אי אפשר בשלב זה להציג מסקנות המבוססות על מדגם רחב.

העובדה ששם המשפחה שלי, בתעתיק הלועזי המקובל במשפחתנו, Chelouche, מופיע גם בקרב האוכלוסייה המוסלמית, הייתה ידועה לי עוד לפני שהתחלתי את המחקר. החוקרים של שמות המשפחה היהודים בצפון אפריקה מצביעים על כך שלמעלה מ-62% משמות המשפחה של יהודי צפון אפריקה, מקורם ערבי או ברברי.³⁰ יתרה מזאת, אפשר למצוא שמות משפחה שמקורם יהודי, בוודאות, בקרב המוסלמים.³¹ מאחר שקיימות סברות שונות לגבי מקור השם שלוש, ואחת מהן מצביעה על הימצאות השם בשפה הברברית, הבנתי שעלי לחפש מידע גם בכיוון זה.

באחד הערבים קיבלתי הודעה בדוא"ל מאחי אבישי, כי אלג'יראי בשם מוחמד שלוש, מנסה ליצור עמו קשר באמצעות Skype. הבנתי שיש לי הזדמנות לאסוף עוד מידע על מופע השם בקרב האוכלוסייה הברברית והמוסלמית באלג'יריה. לאחר שקיבלתי את כתובת ה-Gmail של מוחמד, התחלנו להתכתב בדואר אלקטרוני, ובהזדמנות אחת אף שוחחתי עימו ב-Skype, בצרפתית העילגת שלי. הסתבר שהוא בחור צעיר, סטודנט, שכמוני, חיפש באינטרנט מידע וקשר עם נושאי השם Chelouche. מוחמד סיפר שמוצא משפחתו הוא ברברי, ושהוא בא מכפר הנמצא באזור ה-Grand Kabylie, מחוז Tizi-Ouzou, שנמצא במזרחה של אלג'יריה.³² לדבריו רוב בני הכפר הם בני אותה משפחה - Chelouche. שמו של הכפר - Ichelouchen. הייתי סקרן באשר למיקום המדויק שלו, ובהכוונתו של מוחמד אותר הכפר בעזרת תוכנת Google Earth.

תהיתי אם העובדה שיש מוסלמים ששם משפחתם Chelouche מחזקת את אחת מההשערות בנוגע למקור השם - שהוא ממקור ערבי או ברברי. בבדיקה חזרת של ספרות המחקר מצאתי כי 25% משמות המשפחה היהודיים מופיעים גם בקרב האוכלוסייה המוסלמית,³³ תופעה הנובעת מחיים משותפים באותו מרחב, והשפעה תרבותית במשך כאלפיים שנים.³⁴

הבנתי שבהיעדר תעודות היסטוריות לא יהיה אפשר להגיע למסקנה ברורה. לפיכך הנחתי בצד, כשאלה פתוחה למחקר עתידי, את סוגיית מקור השם. החלטתי להמשיך את המסע לכיוון שייתכן שיוביל אותי לממצאים עובדתיים בנוגע למוצא המשפחה. החוקרים עמם שוחחתי, היו תמימי דעים שמקור המשפחה הוא כפי הנראה במרוקו. שיניתי כיוון ב-180 מעלות, והעברתי את מוקד התעניינותי מאלג'יריה למרוקו, ולמשפחות 'שלוש' שמקורן בארץ זו.

30 ז'אק טייב מציג בספרו 1306 שמות משפחה יהודיים במגרב: ל-1237 מתוכם ניתן סיווג מקור לשוני (54.5% ערבי, 7.8% ברברי, 13.3% יהודי-ארמי, 20.5% ספרדי, פורטוגזי, איטלקי ולטיניים אחרים, 3.8% גרמני, סלבי ואחרים), ואילו לגבי 69 מתוכם לא נמצא הסבר של מקור לשוני.

31 לדוגמה: מוסלמים נושאי השם 'כהן' בעיר פאס. ראה טייב, יהודי המגרב, עמ' 190.

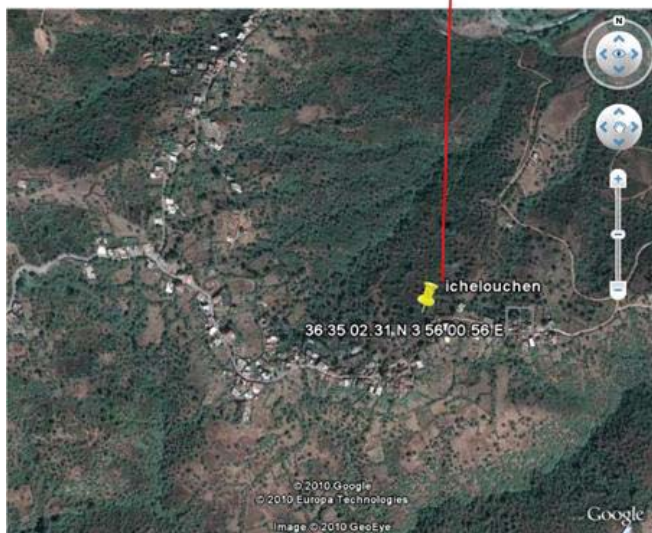
32 מקומות יישוב נוספים במחוז זה שבהם מתגוררים אנשים נושאי שם המשפחה Chelouche הם Dra-el-mizan, Jijel, Bejaia.

33 טייב מביא ניתוח סטטיסטי של רשימה של 83,707 מעולי מרוקו בשנים 1961-1964. בקרב 15 שמות המשפחה הנפוצים ביותר תשעה מהשמות הם ממקור ערבי (אביטבול, עמאר, דהאן, אדרי, אלבר, ח'ג', מלכה, אוחיון, סוויסה), שלושה ממקור יהודי (כהן, לוי, פרץ), שניים ממקור ברברי (אזולאי, אוקיון), ואחד ממקור ספרדי (ביטון). שישה מתוך השמות ממקור ערבי מצויים גם באוכלוסייה המוסלמית (עמאר, אלבר, ח'ג', אוחיון, סוויסה). לגבי חלק מהשמות קשה לקבוע את המקור הלשוני, מאחר שלשמות יש משמעות גם בערבית וגם בעברית.

34 ההיסטוריון הערבי אבן-ח'לדון (1332-1406) מצביע על כך שבעת הפלישה הערבית לצפון אפריקה במאה השביעית "היו חלק מן הברברים מוזיקים ביהדות". ראה התייחסות להתפשטות היהדות בקרב הברברים בספרו של שוראקי, קורות היהודים בצפון אפריקה, עמ' 43-53. אפשר להניח שבמסגרת השפעה תרבותית זו הייתה גם חדירה של שמות יהודיים לאורח החיים הברברי, שמות שנשארו גם לאחר התאסלמותם של הברברים לאחר הכיבוש הערבי.

הערים באלג'יריה בהן אותרו משפחות 'שלוש'. במערב: אוראן, סידר-בל-עבאס. במזרח: גואמלה

הכפר Ichelouchen ממוקם במחוז Tizi-Ouzou במזרח אלג'יריה

מרקון, מדרום לצפון, סוף המאה הי"ח ותחילת המאה הי"ט

מעיון בספרות המחקר מצאתי כי שם המשפחה 'שלוש' מופיע בפיזור נרחב במרוקו. על פי אחד המקורות שם המשפחה 'בן שלוש' מוכר במרוקו החל מהמאה הט"ז.³⁵ התעודה הקדומה ביותר שבה מופיע שם המשפחה "שלוש" במרוקו היא מפאס, משנת 1753.³⁶ בדרום, במחוז התפילאלת שבהרי האטלס אנו מוצאים את הרב יוסף שלוש בשלהי המאה הי"ח. במרכז, במקנס, אנו מוצאים את ר' משה בן שלוש, רב ופילנטרופ שחי בסוף המאה הי"ח ותחילת המאה הי"ט (נפטר במקנס 1817). בצפון, בלאראש אשר במרוקו הספרדית, אנו מוצאים את ר' משה בן שלוש (נולד 1822), יליד מקנס. בתקופות יותר מאוחרות, כתוצאה מתהליך של עיור וייסוד ערים חדשות, מוצאים מופעים של שם המשפחה גם בערים נוספות.³⁷

35 רבי משה יעקב טולידנו, נר המערב.

36 מסעוד בן אהרן שלוש הגיש תלונו כנגד אשתו בבית הדין הרבני של פאס. ראה לארדו, שמות יהודי מרוקו, עמ' 1122.

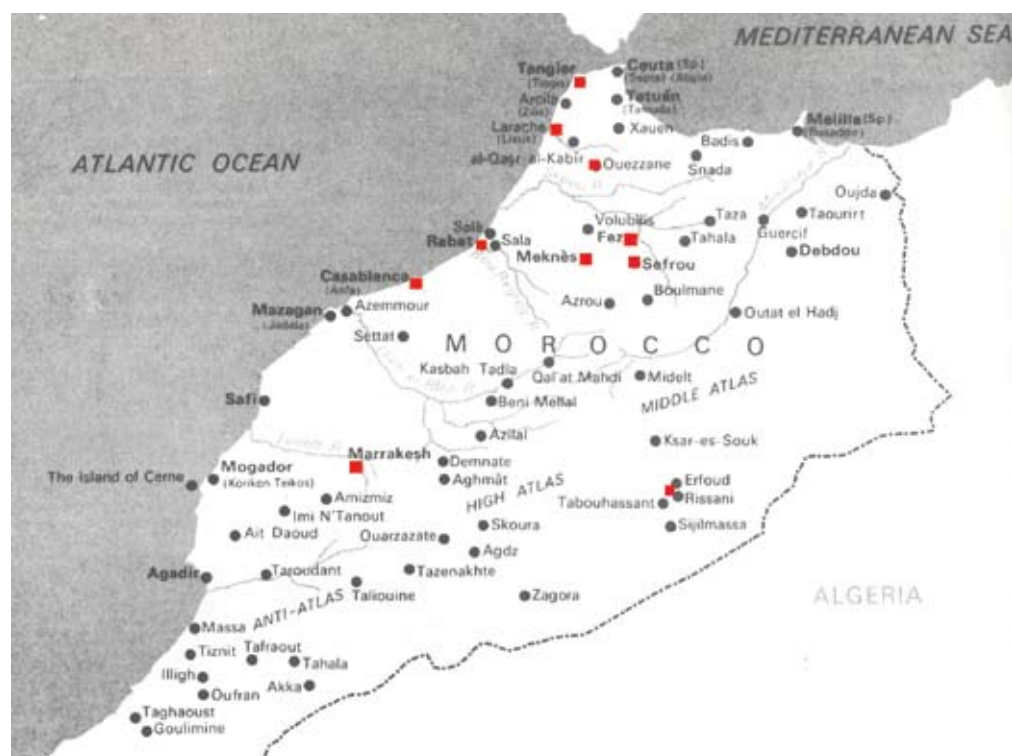
37 פאס, קאזאבלנקה, טאנג'יר ("ישלוש"), וואזאן ("בן שלוש").

שלא כמו במקרה האלג'יראי, שם הביאה ההשפעה הצרפתית למיסוד הרישום האזרחי כבר ב־1831, למרוקו הגיעה השפעה זו רק ב־1912. לפיכך מספר התעודות השופכות אור על תפוצת השם במרוקו במאות י"ח-י"ט, מצומצם ביותר. לאחר ההצלחה בשחזור משפחות שלוש באלג'יריה, על בסיס המידע בארכיון הצרפתי, חשתי שמשמעות הדבר היא כי בכל האמור למחקר שורשי משפחת שלוש במרוקו, לא אוכל להתקדם מעבר למה שכבר פורסם על ידי חוקרים קודמים. אבל יד המקרה זימנה לי שיחה לא שגרית ששפכה אור חדש.

מרוקו, האטלס התיכון, תפילאלת, בין ארפוד לריסאני

במחקר קודם שעשיתי, נדרשתי למנהגי נתינת שמות פרטיים בקרב יהודי המגרב. החלטתי ליצור קשר עם הרב דוד שלוש, רבה הראשי של נתניה. מספרות המחקר ידעתי כי מקור משפחתו בהרי האטלס, באזור התפילאלת, אך לא היו לי פרטים מעבר לכך. החלטתי להתקשר אליו טלפונית.

הרב ענה לשאלתי לגבי מנהגי נתינת שמות, אבל הוסיף מידע מעניין - נקודת ציון מפורשת לגבי מוצא משפחתו. לדבריו, בשנת 1951 שהה במרוקו בשליחות העדה המערבית בירושלים. בעיירה ארפוד פגש ברב ישראל אבוחצירא זצ"ל אשר סיפר לו כי המקור של משפחת שלוש הוא באחד משלושה כפרים של יהודים, המצויים מימין לדרך בעת שנוסעים מארפוד דרומה לעיירה ריסאני. הרב

אתרים במרוקו שבהם נמצאו בני משפחות שלוש ובן שלוש המפה המקורית מספרו של יוסף טולידנו, ויהי בעת המלאח, עמ' 37.

זכר שניים משמות הכפרים. מיד התחלתי בניסיונות לאתר מפה של מרוקו, בקנה מידה מתאים, כדי למצוא את הכפרים הללו, וכדי לאתר את שמו של הכפר השלישי. סרתי למשרד של מ.ס.י. ורכשתי שם מפה של מרוקו וספר הדרכה. התחלתי לחשוב ברצינות על נסיעה למרוקו, כדי לחפש שרידים במקום בעצמי. לצערי, המפה הייתה בקנה מידה קטן מדי, ולא מצאתי בה את אשר חיפשתי. גם רעיון הנסיעה לא התממש עדיין, ודומני שיתעכב עוד קצת, עד שיבשילו התנאים לכך.

לאן ממשיכים מכאן?

התלבטתי לאן להמשיך מנקודה זו. משלב זה נעשה מחקר מוצא המשפחה מורכב יותר, חזאת מכמה סיבות. ראשית, שאלת ארץ המוצא, מאין ומתי הגיעו משפחות שלוש לאלג'יריה ומרוקו, חייבה אותי להתייחס לכל האפשרויות שהובילו יהודים להתיישב בצפון אפריקה. זהו מחקר שבמהותו הוא דמוגרפי-גיאוגרפי. שנית, שאלת מקור השם שלוש חייבה להתייחס להשערות השונות שפורסמו במחקר לגבי המקור הלשוני של השם, לבחון את סבירותן, ואולי למצוא השערות חדשות. זהו מחקר שבמהותו הוא לשוני-היסטורי. בקיצור, מצאתי עצמי מנסה לנווט בסירת משוטים קטנה באוקיינוס של מידע מחקרי בתחומים שונים, שלא היה לי ידע קודם בהם. גגודל הבעיה - כך גודל האתגר.

מקורות היהדות בצפון אפריקה

החוקרים חלוקים בשאלה מתי החלה תנועה של התיישבות יהודים בצפון אפריקה התיכונית. קיימת סברה שבעת חורבן הבית הראשון, במקביל לנדידה של רוב הגולים לבבל, היו גם שפנו מערבה. עדויות נוספות לחיים יהודיים פעילים בצפון אפריקה וקשר עם ארץ ישראל אנו רואים בתקופת המשנה והתלמוד: כמה מחכמי המשנה נולדו בקרת־חדשת,³⁸ ובתלמוד מוזכרים מסעותיו של רבי עקיבא לצפון אפריקה.³⁹ אחת התעודות הראשונות המעידות על קיום יהודים בצפון אפריקה נכתבה ע"י יוסף בן מתתיהו. בפולמוס שלו נגד אפיון מסופר כי תלמי לאגו (285-323 לפנה"ס) הגלה מאה אלף יהודים מארץ ישראל למצרים, ומשם המשיכו חלקם לקירנאיקה (ואחרי כן, מן הסתם, לשאר ארצות צפון אפריקה).⁴⁰

בתקופה הרומית התפשטה היהדות לחלקים המערביים והפנימיים של צפון אפריקה. להתפשטות זו סיבות דתיות, לשוניות ופוליטיות,⁴¹ והיא מובילה כנראה גם להתייהדות של שבטים ברברים שעברו השפעה שמית ארוכת שנים בתקופה הקרתגנית. הוכחות לתהליך זה ולהשפעתה של היהדות על הברברים מוצאים אנו לא רק בתעודות היסטוריות, אלא גם בריבוי שמות משפחה יהודיים שמקורם בשפה הברברית.

38 ראה פירוט שמותיהם בספרו של נתן שוראקי, קורות היהודים בצפון אפריקה, עמ' 41. קרת־חדשת (בפיניקית - "עיר חדשה") מוכרת גם בשם קרתגו. העיר נמצאת באוטריקה (כיום חלק מתוניסיה) והוקמה במאה ה־9 לפנה"ס על ידי מתיישבים פיניקיים מצור.

39 בבלי, ראש השנה כו ע"א.

40 נתן שוראקי, קורות היהודים בצפון אפריקה, עמ' 42.

41 שם, עמ' 50.

המאורע המשמעותי הנוסף המביא לגידול באוכלוסיה היהודית בצפון אפריקה הוא רדיפתם במערב אירופה, ששיאה בגירוש היהודים מצרפת (1391), מספרד (1492) ומפורטוגל (1498).

יוצא אפוא שבהיבט הגיאוגרפי ניצבו בפניי שלוש אפשרויות: הראשונה - למקד את המשך המחקר בצרפת ובחצי האי האיברי, לחפש סימנים אם ייתכן שמקור המשפחה משם. השנייה - להישאר בצפון אפריקה, ולהעמיק את המחקר בתולדות הברברים והאינטראקציה שלהם עם היהודים. השלישית - לחפש מקורות בארץ ישראל של תקופת בית ראשון ובית שני.

מקורות אפשריים לשם שלוש

שלא כמו במקרים של שמות משפחה שהמקור שלהם ברור ואינו שנוי במחלוקת,⁴² במקרה של שם המשפחה 'שלוש' קיימות סברות שונות המבוססות על ניתוח לשוני.

ההשערה הראשונה היא שהשם שלוש הוא נגזרת מהשם הפרטי Salves (ישוע), שהיה שם פרטי נפוץ בקהילות פרובנס במאה ה-14.⁴³ כך לדוגמה, בחיבור רפואי אנונימי בשם 'לקט רפואות', כתב יד שפרסם בפירנצה מעתיק אלמוני בשנת 1377 ו-1378, מוזכר "מאי' שלויש וידאל דבוריאן מארלי" (מאי' הינו קיצור של Maestro - דרגה רפואית; ארלי, הלא היא Arles אשר בפרובנס), שהיה סמכות רפואית מוכרת באזור באותה תקופה, ושבנוגע אליה קיימים אזכורים בתעודות נוספות.⁴⁴

ההשערה השנייה היא שמקור השם הוא ברברי או ערבי, מאחר שלמילה יש נגזרות בשפות אלו.⁴⁵ אין בכך משום הפתעה, אם נזכיר שלמעלה מ-60% משמות המשפחה של יוצאי צפון אפריקה מסווגים כמי שמקורם בשפות אלו.⁴⁶

ההשערה השלישית היא שמקור השם הוא עברי - המספר שלוש.⁴⁷ הראשון שהעלה השערה זו היה לארדו, וכחידוק לה הביא מקור מקראי - פסוק מספר איוב בו מופיע המספר שלוש (איוב לג, כט): "הָן כָּל אֱלֹהִים, יַעַל אֶל פְּעָמַיִם שְׁלוֹשׁ עַם-גְּבַר".⁴⁸ טולידנו אימץ השערה זו כסבירה יותר, ואף הרחיב את הבסיס שלה באמצעות דוגמאות נוספות להופעתו של המספר שלוש במסורת היהודית.⁴⁹

42 לדוגמה - שמות ממקור יהודי (כמו כהן), שמות נגזרים ממקום גיאוגרפי (לדוגמה טולידנו - שבא מהעיר טולדו בספרד).

43 ראה בספרו של הנרי גרוס, Gallia Judaica. מילון גיאוגרפי זה פורסם ב-1897 ומבוסס על מקורות רבניים מימי הביניים. במחקרו, ממפה גרוס את שמות כל האתרים בצרפת המזכירים במקורות אלו, וכן את שמות היהודים המוזכרים בהקשר של מקומות אלו. אייזנבט היה הראשון שהציג הסבר זה, בהקשר של מקור שמות המשפחה של יהודי צפון אפריקה.

44 מופיעים נוספים של השם Salves בקרב היהודים בפרובנס מוזכרים במאמרו של יצחק אלטרס, "רופאים יהודיים בדרום צרפת".

45 על פי טייב, 54.5% משמות המשפחה של יהודי צפון אפריקה מקורם ערבי ו-7.8% מקורם ברברי.

46 שוראקי מביא טענה, ללא הסבר סטטיסטי, כי "...כמהצית מיהודי צפון אפריקה כיום הם לדעת רבים מיוצאי-חלציהם" (של הברברים, א"ש). ברם אם נבחן את הסטטיסטיקה שמביא טייב לגבי 15 השמות הנפוצים ביותר, נראה שבמדגם של 83707 מיוצאי מרוקו שעלו לישראל בשנים 1961-1964, נשאו 4.5% שמות ברברים: אוקנין (2.5%) ואזולאי (2%).

47 לארדו אינו מציג כל הסבר איך ההגייה Shalosh הופכת ל-Shloush, מה גם שכל שנים עשר האזכורים שהוא מביא, של אנשים נושאי השם שלוש או בן שלוש, הם בשורוק ולא בשין קמוצה וחולם.

48 אברהם לארדו, שמות יהודי מרוקו, עמ' 112.

49 יוסף טולידנו, היסטוריית משפחות, עמ' 753: שלושה הם אבות האומה, בתלמוד נכתב כי האדם הוא תוצר של שלושה: האב, האם, והקב"ה. בפרקי אבות מופיע שהעולם ניצב על שלשה יסודות: התורה, המלאכה וגמילות חסדים, היהודי הדתי נושא שלוש תפילות כל יום: שחרית, מנחה ומערב.

יוצא אפוא שגם כשבוחנים את ההסברים הלשוניים הקיימים למקור השם שלוש, עומדות בפנינו אותן שלוש זירות גיאוגרפיות שצוינו קודם לכן: דרום צרפת וספרד (המקור - Salves), ארצות המגרב (המקור - ערבי/ברברי) וארץ ישראל (המקור - המספר שלוש בעברית). זהו גם הסדר ההגיוני של התחנות במסע אחרה במנהרת הזמן - מהתקופה המאוחרת ביותר לזו הקדומה ביותר. ברם, אירוע בלתי צפוי עמד לשנות את הסדר בתוכנית המסע...

בחזרה לארץ התנ"ך

באחד הערבים התקשר אלי אבי, אביעזר שלוש, שהיה מודע למחקרי, ובפיו חדשה מעניינת. בפגישה של הקורס לתנ"ך של האוניברסיטה העממית, סיפר לו המורה שקיימים במקרא מופעים של שמות הנגזרים מהשורש ש,ל,ש: **שְׁלֵשָׁה, שְׁלֹשׁ וְשְׁלֹשָׁה**.

אודה, ולא אבוש, כי הרעיון למצוא ייחוס תנכי לשם משפחתי הלהיב את דמיוני. מבלי לבזבז זמן, החלטתי לעשות rewind של 3000 שנה, היישר לתקופת התנ"ך, ולהשאיר את המשך המחקר לגבי התקופות המאוחרות יותר במגרב ובדרום מערב אירופה למועד מאוחר יותר. גלשתי לאתר האינטרנט של מכון ממרא, והתחלתי לחפש את המופעים השונים של **שְׁלֵשָׁה, שְׁלֹשׁ וְשְׁלֹשָׁה**.

בנחלות שבטי בנימין ואפרים

השם **שְׁלֵשָׁה** מופיעה במקרא פעמיים בלבד. ההופעה הראשונה היא בסיפור חיפושו של שאול בן קיש אחר האתונות האבודות של אביו:

וַיְהִי אִישׁ מִבְּנֵי יִמִּין וְשֵׁמוֹ קִישׁ בֶּן אֲבִיאל בֶּן צְרוּר בֶּן בְּכוֹרֹת בֶּן אֶפְיֹחַ בֶּן אִישׁ יְמִינֵי גְבוּר חֵיל. לְוֹ הָיָה בֶן וְשֵׁמוֹ שְׂאוּל בְּחֹזֶר נְטוּב וְאִין אִישׁ מְבִנֵי יִשְׂרָאֵל טוֹב מִמֶּנּוּ מִשְׁכֵּמוֹ וְנִמְעָלָה גְבֵה מִכָּל הָעָם. וַתֵּאבְדְּנָה הָאֲתָנוֹת לְקִישׁ אֲבִי שְׂאוּל וַיֹּאמֶר קִישׁ אֵל שְׂאוּל בְּנֹו קַח נָא אֶתְךָ אֶת אֶחָד מֵהַנְּעָרִים וְקוּם לְךָ בְּקֹשׁ אֶת הָאֲתָנוֹת. וַיַּעֲבֵר בְּהַר אֶפְרַיִם וַיַּעֲבֵר בְּאֶרֶץ שְׁלֹשָׁה וְלֹא מָצָאוּ וַיַּעֲבֵרוּ בְּאֶרֶץ שְׁעָלִים וְאִין וַיַּעֲבֵר בְּאֶרֶץ יְמִינֵי וְלֹא מָצָאוּ. הִמָּה בָּאוּ בְּאֶרֶץ צוֹף וְשְׂאוּל אָמַר לְנַעֲרוֹ אֲשֶׁר עִמּוֹ לְכֹה וְנִשׁוּבָה מִן הָאֲתָנוֹת וְדַאֲג לָנוּ.

(שמואל א' ט, א-ה)

נתיב החיפוש של שאול עובר בחמש נחלות: הר אפרים, ארץ-שלישה, ארץ-שעלים, ארץ-ימיני וארץ-צוף. בעוד שהשמות הפרטיים אפרים וימיני מוכרים לנו משמות בני יעקב, שלושת השמות האחרים פחות מוכרים - שלישה, שעלים וצוף. אין בידינו ממצאים ארכיאולוגיים היכולים להעיד מהו המיקום הגיאוגרפי המדויק של ארץ-שלישה. ברם, מתוך הכרת נחלת השבטים אפרים ובנימין, והשערה סבירה שגודל מרחב החיפוש אחר אתונות אבודות אינו גדול במיוחד, ניתן להסיק כי מיקומה של ארץ-שלישה הוא, כפי הנראה, באזור מרכז גב ההר.

האם גם השמות 'שלישה', 'שעלים' ו'צוף' הם שמות פרטיים, או נגזרות של שמות פרטיים מקראיים? השם 'שעלים' אינו מופיע במקרא פעם נוספת, אולם צוף הוא ללא ספק שם פרטי מקראי. אנו מוצאים בתחילת ספר שמואל א' ציון גיאוגרפי המשייך את השם צוף לנחלת שבט אפרים:

בזבלון ובג' יפתח אל צפונה בית העמק ונעיא אל נצא אל כבול משמאל. ועברן ורחב נחמון וקנה עד צידון רבה. ושב הגבול הרמה ועד עיר מבצר צר ושב הגבול חסה והיו תצאתיו הימה מחבל אבזיה. ועמה נאפק ורחב ערים עשרים ושתים וחצריהן. זאת נחלת מטה בני אשר למשפחתם הערים האלה וחצריהן.

(יהושע יט, כד-לא)

מבדיקה של סיפור ההתנחלות של שבטי ישראל, אפשר להגיע למסקנה שהמרחב הגיאוגרפי שבו ישבו בני שבט אשר היה בצפון הארץ, בין כרמל מדרום וצור מצפון,⁵¹ להוציא את הערים השונות שלא נכבשו על ידי בני ישראל, וביניהן ערי החוף שבהן שלטו הצידונים.⁵² יוצא אפוא, שהמקרא מספק לנו שתי אפשרויות לגבי מקור השם שלוש: הראשונה, בשם ארץ-שְׁלֹשָׁה אותה אפשר למקם באזור גב ההר, והשנייה בשמות שְׁלֹשׁ וְשִׁלְשָׁה אותם אפשר לשייך לנחלת שבט אשר, בשפלת החוף הצפונית בואך פניקה.⁵³

ערי החוף הפניקיות בצפון ארץ ישראל

בצמידות לנחלת שבט אשר, באזור מרחב החוף הצפוני של ארץ ישראל, ישבו הצידונים. השם המקראי 'צידונים' מתייחס לתושבים הפניקיים, שתרבותם פרוחה בשנים 1550-300 לפנה"ס במרחב החוף של מזרח הים התיכון, בין דאר בדרום ללטיקה בצפון.⁵⁴ מאזור זה הפליגו הפניקים למערב הים התיכון, והקימו מושבות בקפריסין, בצפון אפריקה ובספרד.⁵⁵

שפתם של הפניקים הייתה פניקית, שהיא שפה שמית, קרובה מאד לעברית הקדומה.⁵⁶ בקרב המתיישבים הפניקים בצפון אפריקה התפתח בהמשך הדורות הניב הפוני, שהיה נפוץ בצפון אפריקה בתקופת קרת-חדשת ומאות שנים לאחר נפילתה. התעודות המקיפות ביותר שקיימות לגבי תפוצתה של הפונית בצפון אפריקה נזקפות לזכותו של אוגיסטינוס הקדוש (354-430 לספירה) המביא עדות לכך שפירוש המילה "סָלוּס" (Salus) בפונית, זהה למובנה בעברית - המספר שלוש.⁵⁷

אם אנו מקבלים את פרשנותו של לארדו כי מקור השם הוא במספר שלוש, עלינו להתייחס גם לאפשרות שהמקור הוא לא רק במספר שלוש בגרסתו העברית, אלא גם בגרסתו הפונית. ההשערה

51 יוחנן אהרוני, ארץ ישראל בתקופת המקרא, עמ' 207-206.

52 שם, עמ' 186-191.

53 אהרוני מצביע על תופעת הנדידה של משפחות בין נחלות השבטים ומזמין לכך שהיו קשרי משפחה של שלוש מהמשפחות של בני שבט אשר עם משפחות בגבול אפריים ובנימין, ביניהם שלישה. ראה שם, עמ' 195.

54 ראה צחי צויג, "פניקיה והתרבות החומרית במאות ה' והט' לפנה"ס".

55 במאה ה'א לפנה"ס: גדיר (ספרד), אוטיקה (לוב) ליקסוס (מרקו). במאה ה' לפנה"ס: כתיון (קפריסין). במאה ה' לפנה"ס: אוזה וקרתגו (צפון אפריקה). שם, עמ' 8.

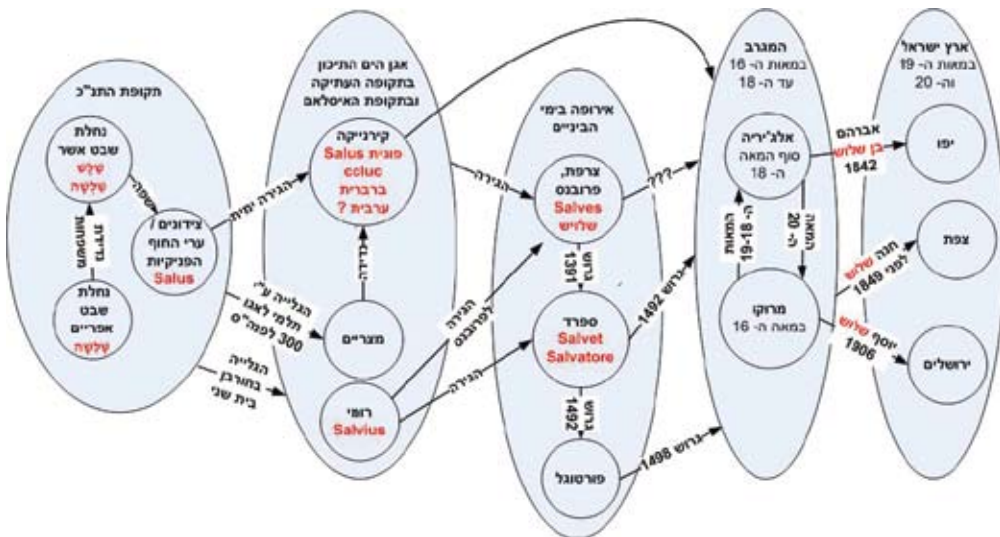
56 גם הכתב הפניקי דומה מאד לכתב העברי הקדום.

57 שוראק, קורות היהודים בצפון אפריקה, עמ' 39.

סיכום ביניים של המסע

המסע שלי הוא רק בראשיתו, ואף על פי שחלפו כבר למעלה משלוש שנים מאז יצאתי לדרך, אני מרגיש כמי שצעד בו רק צעדים ראשונים. המטרה שהצבתי לעצמי למצוא את מוצא משפחתי ומקור השם 'שלוש', באופן ודאי, טרם הושגה. ייתכן שגם אחרי מחקר מעמיק יותר, עדיין אשאר עם סימני שאלה, נוכח ריבוי אתרי המקור האפשריים, וההשערות הלשוניות השונות. אינני רואה בכך בעיה. מבחינתי, עצם הלמידה של תולדות העם היהודי בתפוצותיו השונות ומסכת נדודיו, העיון במקורות המקראיים - לראשונה בחיי מרצוני החופשי, והחוויות השונות ממפגשים עם חוקרים שונים וכן עם צאצאי משפחות 'שלוש', הם ההצלחה במסע. נוכחתי באמיתות האמרה: Success is a journey - not a destination. הצלחה זו היא במידה רבה בזכות הכלים שמעמידה לנו רשת האינטרנט - המאפשרת לחפש בארכיונים ובמאגרי מידע מקוונים, ולתקשר עם אנשים בכל רחבי בעולם.

אינני יכול לסיים מאמר זה מבלי לצייר מפה סכמטית המקשרת את תחנות המסע, על ציר הזמן של 3000 שנה בתולדות עמנו. המפה מציגה במבט-על תמציתי את ממצאי המחקר עד היום, וגם את התחומים והפרקים שטרם צללתי לעומקם. ככזו, היא מהווה "מפת דרכים" שתשמש אותי בהמשך המחקר בשנים הבאות. מי מכם, שיפגוש אותי אי שם בעתיד, וששעתו תהייה פנויה לשמוע את המשך סיפור המסע, מוזמן לפנות אלי בשאלה: "לאן הגעת תרי שלוש?". אני מקווה ומאמין שיהיה לי מה לחדש.

משמאל לימין: ההשערות השונות לגבי התפתחות השם 'שלוש'
מימין לשמאל: המסע במנהרת הזמן - מארץ ישראל למغرب ובחזרה לארץ התנ"ך

קיצורים ביבליוגרפיים

- אביצור, שמואל
נמל יפו
שמואל אביצור, נמל יפו בגאותו ובשקיעתו 1865-1965, תל אביב, מלוא, 1972.
- אהרוני, יוחנן
ארץ ישראל בתקופת המקרא
יוחנן אהרוני, ארץ ישראל בתקופת המקרא - גיאוגרפיה היסטורית, ירושלים, יד יצחק בן צבי, 1987.
- אייזנבט, קונסטנטין
Maurice Eisenbeth, *Le judaïsme nord-africain : études démographiques sur les Israélites du département de Constantine*, Paris, Natanson, 1931.
- אייזנבט, יהודי צפון אפריקה
Maurice Eisenbeth, *Les Juifs de l'Afrique du Nord : démographie et onomastique*, Alger, Imprimerie du Lycée, 1936.
- אלכסנדרוביץ, אור
"מסע בעקבות אתמול נשכח", פורסם בחוברת "שלוש - משפחה אחת, בית אחד", תל אביב, הוצאת המשפחה, 2004.
- אלטרס, יצחק
"רופאים יהודים בדרום צרפת"
Isaac Alters, "Jewish Physicians in Southern France during the 13th and 14th Centuries", *The Jewish Quarterly Review*, New Ser., Vol. 68, No. 4 (Apr., 1978), pp. 209-223.
- בן יעקב, מיכל
"מפקדי מונטיפיורי וחקר היהודים באגן הים התיכון", פעמים 107 (תשס"ו), עמ' 149-117.
- גאון, משה דוד
יהודי המזרח
משה דוד גאון, *יהודי המזרח בארץ ישראל*, ירושלים, הוצאת המחבר, תרצ"ח.
- גרוס, הנרי
Gallia Judaica
Henri Gross, *Gallia Judaica, Dictionnaire géographique de la France, d'après les sources rabbiniques*, Amsterdam, Philo Press, 1969 (Reprint of Paris, 1897 ed.).
- טולידנו, רבי יעקב משה
נר המערב
רבי משה יעקב טולידנו, *נר המערב*, ירושלים, א.מ. לונץ, תרע"א.
- טולידנו, יוסף
היסטוריית משפחות
Joseph Toledano, *Une histoire de familles : les noms de famille Juifs d'Afrique du Nord, des origines à nos jours*, Jérusalem, Éditions Ramtol, 1998.
- טולידנו, יוסף
ויהי בעת המלאח
יוסף טולידנו, *ויהי בעת המלאח*, ירושלים, הוצאת רמטול, 1984.
- טייב ז'ק,
יהודי המגרב
Jacques Taieb, *Juif du Magrheb, noms de famille et société*, Paris, Cercle de Généalogie Juive, 2004.
- בן האישי, דוד
"רבי משה בן-שלוש"
David I. Beneish, "Rabbi Moshe Benchlouch", *Los Muestras* No. 55, Juin 2004.
- לארדו, אברהם
שמות יהודי מרוקו
Abraham Laredo, *Les noms des Juifs du Maroc*, Madrid, Institut Arias Montano, 1978.
- צויג, צחי
"פניקיה"
צחי צויג, "פניקיה ותרבותה החומרית במאות הי' והט' לפנה"ס", עבודה סמניריונית, תשס"א.
- שוראקי, נתן
קורות היהודים בצפון אפריקה
נתן שוראקי, *קורות היהודים בצפון אפריקה*, תל אביב, עם עובד, 1975.

אברהם שטאל, מוצא השמות - מקורותיהם וגילגוליהם של השמות שלנו, אור יהודה, דביר, 2005.

אביתר שלוש, "חיפוש שרשי משפחת שלוש באלג'יריה (Chelouche, Schelouche, Schlouch, Chlous, Slous) מסוף המאה השמונה-עשרה ועד תחילת המאה העשרים", שרשרת הדורות, כרך כ"ב מס' 2, מאי 2008 - אייר תשס"ח

אביתר שלוש, "מיתולוגיה משפחתית במבחן המחקר והזמן, עלייתה של משפחת אברהם שלוש לארץ ישראל באמצע המאה ה-19", הרצאה ומצגת שקפים ביום העיון הרביעי לגנאולוגיה יהודית, דצמבר 2008

אביתר שלוש, "תעלומת 'שני יוסף' שלוש", שרשרת הדורות, כרך כ"ד מס' 1, מרץ 2010 - אדר תש"ע

יוסף אליהו שלוש, פרשת חיי, הוצאת המחבר 1931. הופיע בעריכה מחודשת של אור אלכסנדרוביץ', תל אביב, הוצאת בבל, 2004.

<http://www.mechon-mamre.org/i/t/t0.htm>

Archives nationales d'outre-mer

<http://anom.archivesnationales.culture.gouv.fr/caomec2/recherche.php>

שטאל, אברהם מוצא השמות

שלוש, אביתר "חיפוש שורשי משפחת שלוש באלג'יריה"

שלוש אביתר "מיתולוגיה משפחתית"

שלוש, אביתר "תעלומת שני יוסף שלוש"

שלוש, יוסף אליהו פרשת חיי

מכון ממרא - תנ"ך מנוקד

ANOM

אביתר (תרי) שלוש נולד בתל-אביב ב-1956, והינו נצר למשפחת שלוש - מהמשפחות שהקימו את נווה צדק ואחוזת בית.

בעל תואר B.Sc. במדעי המחשב מהטכניון, ותואר M.Sc. במדעי המחשב ממכללת הצי האמריקאי במונטריי-קליפורניה ותואר MBA מאוניברסיטת בן-גוריון.

במסגרת תחביביו עסק בעבר במחקר בולאי והתמחה בתחום של בולים ישראלים ממכונות לשירות עצמי.

מזה שלוש שנים עוסק בתחביב חדש - מחקר גנאולוגי אודות מוצא משפחתו ומחקר על אודות מקור השם 'שלוש'. זהו מאמרו הרביעי בתחום זה.

אביתר מתחזק אתר אינטרנט משפחתי ובו רשומים כ-1200 מצאצאי המשפחה מאז עלייתה לארץ-ישראל לקראת אמצע המאה ה'ט.

נשוי לרותי ואב לבת - ניצן, ושני בנים - אסף ואייל.